

Arkkipiispa Paavalin eukaristinen ajattelu ja praxis

JOHDANTO

Arkkipiispa Paavalin (1914–1988) syntymästä tuli vuonna 2014 kuluneeksi 100 vuotta. Juhlavuoden kunniaksi hänen hengellinen perintönsä nostettiin näkyvästi esille Suomen ortodoksisessa kirkossa.¹ Paavali oli merkittävä kirkollinen vaikuttaja. Hänen piispuuskaudellaan (apulaispiispaksi 1955, arkkipiispana 1960–1987) Suomen ortodoksisen kirkon yhteiskunnallinen asema vahvistui ja ortodoksisuus tuli laajemman yleisön tietoon. Aiemmin vieraaksi koettu ja väheksytty ortodoksisuus tuli Paavalin yhteiskunnallisen ja ekumeenisen aktiivisuuden sekä hänen kirjallisen toimintansa ansiosta tunnustetuksi.²

Paavalin vaikutus näkyi myös kirkossa. Kansallisbiografiassa hänestä todetaan:

Arkkipiispa Paavalin merkittävin saavutus oli suomalaisen ortodoksisen hengellisyyden rakentaminen aiempaa selkeämmin varhaiskristilliselle pohjalle. Paavali karsi ortodoksisesta jumalanpalveluselämästä slaavilaisia ja itsenäisyyden alkuaikoina omaksuttuja ”kansallisia” piirteitä ja palasi jakamattoman kristikunnan perinteeseen.³

Paluussa varhaisen kirkon ajatteluun ja sitä tukeviin liturgisiin käytänteisiin näkyy Paavalin pyrkimys tietoisesti ja johdonmukaisesti edistää hänen keskeiseksi kokemiaan hengellisiä ja teologisia periaatteita. Niihin lukeutuu eukaristia: kiitosuhrin kantaminen

eli liturgian toimittaminen ja ehtoollisen viettäminen. Paavalin käsitteistössä eukaristia viittaa usein liturgian toimittamisen kokonaisuuteen, vaikka käsite esiintyy myös rajatummin eukaristian kaanonin merkityksessä. Eukaristia merkitsi hänelle seurakunnan kokoontumista ehtoollisen viettoon, ehtoollisen toimittamista (liturgia), ehtoollisrukousta (anafora) ja niihin osallistumista.⁴ Käsitteellinen monitulkintaisuus ilmenee hyvin seuraavassa toteamuksessa: ”Ortodoksisessa kielenkäytössä liturgia merkitsee ehtoollisjumalanpalvelusta, eukaristiaa.”⁵

Paavalin arkkipiispakaudella Suomen ortodoksisessa kirkossa toteutettiin eukaristiakeskeisyyttä korostavia uudistuksia. Alkupisteenä voidaan pitää heinäkuussa 1970 julkaistua paimenkirjettä, jos-

1 Loka- ja marraskuussa 2014 järjestettiin Paavalin syntymän 100-vuotismuistoseminaarit Uuden Valamon luostarissa ja kulttuurikeskus Sofiassa Helsingissä. Vuonna 2015 Sofiassa pidettiin kuuden seminaarin sarja Paavalin toimintaan ja ajatteluun liittyvistä teemoista.

2 Loima 1999, 245–246; Huuskonen 1989.

3 Kansallisbiografia.

4 APH Ko 30 Kuopiossa 8.3.1960 pidetty esitelmä, 2–3; APH Ko 21 Liturgiikka, 17. Kuopion kesäyliopistossa pidetyt luennot v. 19[61] (käsikirjoitus ei merkinnästä huolimatta voi olla peräisin vuodelta 1961, sillä siinä mm. viitataan vuodelta 1968 olevaan lähteeseen); APH Ko 13 Puhe Kuopiossa 14.2.1976; Paavali 1978, 49; Paavali 1986, 12–13.

5 APH Ko 21 Liturgiikka, 1. Kuopion kesäyliopistossa pidetyt luennot v. 19[61].

sa Paavali yhdessä Helsingin piispa Johanneksen kanssa kannusti kirkkokansaa aktiivisempaan eukaristiseen elämään. Piispat muuttivat vallalla olevaa käytäntöä vapauttamalla ehtoollisella käymisen sitä pakollisena edeltävästä synnintunnustuksesta. Tavoitteena oli tehdä säännöllinen ja aktiivinen ehtoollisella käyminen helpommaksi.⁶ Eukaristista praksista muutettiin myös ”avaamalla” liturgiaa esimerkiksi pitämällä ikonostaasin kuninkaan ovet auki koko liturgian ajan ja lukemalla ääneen niin kutsuttuja salaisia rukouksia. Näin kirkkokansa pääsi paremmin osallistumaan palvelukseen. Lisäksi kasteen ja avioliiton sakramentit palautettiin eukaristian toimittamisen yhteyteen ja liturgiakäsikirjoja uudistettiin.⁷ Toimet vaikuttivat Suomen ortodoksisen kirkon elämään kauaskantoisella tavalla. Niillä oli myös yleisortodoksinen merkitys: Paavali katsoi, että nämä toimet asettivat Suomen kirkon ortodoksisessa maailman 1900-luvun lopulla tapahtuneen liturgisen liikehdinnän etulinjaan.⁸

TEHTÄVÄNASETELLELU JA AIEMPI TUTKIMUS

Tässä artikkelissa esittelen ja arvioin arkkipiispa Paavalin eukaristista ajattelua ja hänen eukaristiseen praksikseen liittyviä uudistustoimiaan. Tarkastelen ensinnäkin Paavalin käsitystä ehtoollisen merkityksestä kristityn elämässä ja kirkkoyhteisössä. Toiseksi selvitän, miten hän ymmärsi eukaristisen praksiksen tavoitteet. Mikä on ideaali liturgian toimittamisen tapa ja ehtoollisella käymisen käytäntö? Näkökulmani kohdistuu Paavalin eukaristialle antamiin merkityksiin kirkon elämän kokonaisuudessa sekä hänen arvioihinsa eukaristisista käytänteistä.

Lähteinäni käytän Paavalin kirjallista tuotantoa: kirjoja ja eri yhteyksissä, lähinnä *Aamun Koitossa* ilmestyneitä kirjoituksia sekä Paavalin henkilöarkiston aineistoa. Aineisto alkaa 1940-luvun varhaisista tuotoksista ja päättyy 1980-luvun lopun viimeisiin kirjoituksiin. Pitkä aikaväli luo mahdollisuuden arvioida Paavalin eukaristisen ajattelun kehitystä.

Paavalin asema kirkon esipaimenena tekee tutkimuskysymyksestä mielenkiintoisen. Henkilökuviissa ja muistelmissa Paavalin eukaristiakeskeisyys on toistuvasti esillä. Alttaria on kuvattu hänen omimaksi paikakseen piispana toimiessaan.⁹ Häntä on luonnehdittu liturgiseen elämään uppoutuneeksi ja

kirkkooan liturgisen elämän täyteyteen johdattavaksi piispaksi¹⁰ sekä uranuurtajaksi ehtoollisen merkityksen korostamisessa.¹¹ ”Liturgia eli Paavalissa ja Paavali eli liturgiassa”, eräs arvioija kiteyttää.¹² Luonnehdinnat osoittavat, että juuri eukaristiaa pidettiin Paavalin ajattelun ja toiminnan keskipisteenä.

Paavalin eukaristisesta ajattelusta ei ole aikaisemmin julkaistu akateemista tutkimusta. Paavalia on tutkittu jonkin verran lähinnä Helsingin yliopistossa ja Joensuun yliopistossa (nykyisin Itä-Suomen yliopistossa) tehdyissä pro gradu -tutkielmissa. Niissä hänet esitetään ortodoksisen perinteeseen sitoutuneena hengellisenä opettajana, jonka ajattelu ilmentää laaja-alaista ortodoksisen tradition tuntemusta.¹³ Eukaristisen ajattelun kannalta on syytä erikseen mainita Teo Merraksen tutkielma Suomen ortodoksisen kirkon liturgisen uudistuksen taustoista ja toteuttamisesta. Paavalin rooli näkyvänä uudistajana piirtyy siinä hyvin esiin, vaikka hänen teologisen ajattelunsa esittely jää vähäiseksi.¹⁴

Aloitin analyysini katsauksella Paavalin varhais- tuotantoon. Tämän jälkeen esittelen hänen yhteisöllisen ymmärryksensä vahvistumista 1960-luvun alusta lukien. Sitten tarkastelen eukaristisen ekklesiologian elementtejä Paavalin ajattelussa vuoden 1970 jälkeisessä aineistossa ja esittelen hänen aktiiviseen ehtoollisella käymiseen tähtäviä käytäntöjään. Lopuksi kokoan tekemäni havainnot ja päätelmät.

VARHAINEN PAAVALI: HENKILÖKOHTAISEN SAKRAMENTTIYHTEYDEN ARVOSTAJA

Paavalin varhaiskauden tuotanto painottuu ortodoksisen uskon ja hengenenelämän esittelyyn. Pappismunkkina ollessaan Paavali omistautui kirjalliseen työhön etenkin *Aamun Koiton* toimittajana 1945–1955. Lehdessä ilmestyneissä kirjoituksissa hän tähdentää yhteiseen jumalanpalvelukseen osallistumisen tärkeyttä kirkollisen yhteyden ilmauksena ja ehtoollisella käymisen keskeisyyttä hengellisessä elämässä.¹⁵ Vuodelta 1949 olevassa kirjoituksessaan hän asettaa ihanteeksi ”yhtämittaisen valmistautumisen” aina seuraavaan synnintunnustukseen ja ehtoolliselle. Hän pitää vääranä käsitystä, ettei ehtoolliseen tulisi osallistua usein.¹⁶

Kirjasessa *Tämän hetken näköaloja* (1945) Paavali mainitsee kirkon elämään osallistumisen kes-

keisinä muotoina rukouselämän, pyhät toimitukset ja jumalanpalveluksen.¹⁷ Syvällinen omakohtainen kokemus ortodoksisesta uskonnäkemyksestä edellyttää osallistumista pyhiin toimituksiin, joiden kautta Pyhän Hengen armo välittyy. Ehtoollinen on synnintunnustuksen lisäksi erityinen sielua ravitseva sakramentti.¹⁸ Eukaristian asema hengellisessä elämässä näkyy myös muutamaa vuotta myöhemmin ilmestyneessä hurskauselämän kuvauksessa, jossa Paavali luonnehtii ehtoollisen synnyttämää yhteyttä Kristukseen ”armovirtain voimakkaimmaksi keskittymiseksi”.¹⁹

Vuoden 1955 vihkosessa *Miten uskomme* vastikään piispaksi vihitty Paavali esittelee uskonelämän perusteita. Sakramenttien osalta vihkonen on hyvin niukka, ehtoolliseen viitataan vain vainajien muistelun yhteydessä.²⁰ Pääpaino on katumuksentäyteisessä kristillisessä vaelluksessa, jota Paavali nimittää elämäksi Kristuksessa. Se tarkoittaa käskyjen täyttämistä, kilvoittelua rukouksessa, paastoamista ja lähimmäisten palvelemista. Tämä tapahtuu mystisen kirkkoruumiin yhteydessä ja Hengen voimasta – mutta ainakin tässä tekstissä ilman suorasanaisesti todettua yhteyttä eukaristiseen elämään.²¹ Varhaisissa kuvauksissa Paavali esittää ehtoollisen lähinnä yksittäisen kristityn kokemuksena ja osana henkilökohtaista rukouskilvoitusta. Hän ei korosta liturgian yhteisöllistä merkitystä.

Paavalilta on vuotta 1961 edeltävältä ajalta säilynyt muutama liturgian historiaan ja rakenteeseen liittyvä käsikirjoitus.²² Ne painottuvat liturgian historiallisen kehityksen kuvaamiseen eivätkä tarjoa mahdollisuutta analysoida eukaristianäkemyksiä. Eukaristian kannalta merkittävin painamaton lähde on todennäköisesti 1950-luvun lopulta peräisin oleva liturgiikan käsikirjoitus.²³ Siinä Paavali määrittelee liturgian ”verettömäksi uhriksi, joka kannetaan – ihmisten osallistumiseksi syntiensä sovituksesta.” Liturgiassa ”annetaan uskovaisille leivän ja viinin muodossa Kristuksen totinen ruumis ja totinen Veri syntien anteeksi saamiseksi, yhdistymiseksi Kristuksen kanssa ja siten iankaikkiseksi elämäksi.”²⁴ Paino on subjektiivisella kokemuksella, mikä ilmenee sen korostamisena, että rukoilija ottaa sovituksen vastaan henkilökohtaisesti ja että oleellista on hänen sisäinen virityksensä ehtoollisuhrin toimittamisen

-
- 6 Paimenkirje 1970.
 7 Toimeenpannuista uudistuksista ks. Sidoroff 1979, 243–244; Merras 2004, 77–83.
 8 Paavalin mukaan Suomen kirkko antoi uudistuksillaan muille ortodoksisille kirkkoille hyvän esikuvan toimenpiteistä eukaristisen elämän vahvistamiseksi. Paavali 1980, 4. Kirkkojen maailmanneuvoston vuoden 1968 Uppsalan yleiskokouksen yhteydessä arkkipiispa Paavali johti pääliturgian, joka toimitettiin yleisortodoksisesta käytännöstä poiketen kaikki keskeiset rukoukset ääneen lukien. Paavali kuvaili mukana olleilta ortodoksisilta piispoilta saamaansa kiittävää tunnustusta kirjoituksessaan samalta vuodelta. Paavali 1968, 86–88. Liturgisen uudistusliikkeen johtohahmoihin lukeutuneen Alexander Schmemmannin kerrotaan todenneen, että Paavalin toimitustapa voisi toimia mallina koko ortodoksiselle maailmalle. Sidoroff 1979, 242. Schmemmann ylistää päiväkirjassaan Paavalin toimittamaa liturgiaa Kuopiossa vuonna 1977: ”A festive and austere Liturgy that reflects Bishop Paul’s discipline. All ‘mystical’ prayers are read aloud; everything is meaningful and thought through. – I have the impression of great liturgical culture. Beautiful, strict singing without ‘concertizing’. Without exaggeration, the best hierarchical Liturgy I have ever attended.” Schmemmann 2000, 90–91.
 9 Sidoroff 1989, 23.
 10 Schmemmann 1979, 199.
 11 Saatsi 2008, 3.
 12 Loima 1999, 243.
 13 Sepperi 1982; Perämäki 1984; Iltola & Iltola 1992; Makkonen 1995. Paavali on keskeisessä roolissa myös Ylä-Jussilan (2004) ja Hirvikosken (2012) pro graduissa.
 14 Merras 2004.
 15 Makkonen 1995, 103–116.
 16 *Aamun Koitto* 1949, 157.
 17 Paavali 1945, 17.
 18 Paavali 1945, 19–20.
 19 Paavali 1948, 106–107.
 20 Paavali 1955, 12, 19–20.
 21 Paavali 1955, 12–15.
 22 APH Ko 30. Kansioista löytyy kolme liturgian kehitykseen ja selitykseen liittyvää kirjoitusta: ”Auringon noususta”, joka on viiden A4-liuskan laajuinen Johannes Krysostomoksen ja Basileios Suuren liturgioitten keskeisten osien selitys (päiväämätön); ”Jumalallinen liturgia”, joka on 17 sivun laajuinen, osin koneella, osin käsin pienille arkeille kirjoitettu liturgian toimittamisen ja kaavan selitys (päiväämätön) sekä ”Tuomiorovasti Eetu Risasen pappilassa rovastikunnan pappien veljeskokouksessa 8/3 -60 Kuopiossa pidetty esitelmä. Ortodoksisen liturgian dogmaattis-mystisen pohjan ja sisällön esittely”, jossa on 17 noin A5-kokoa olevaa liuskaa.
 23 Liturgiikka-luennot. Merras (2004, 40) arvioi käsikirjoituksen liittyvän Paavalin pappisseminaarissa todennäköisesti 1950-luvun lopussa pitämiin liturgiikan luentoihin. Pidän Merraksen arviota perusteltuna.
 24 Liturgiikka-luennot, 9.

hetkellä.²⁵ Syntyy vaikutelma, että liturgiassa on kyse papin välityksellä toimitetun verettömän uhrin henkilökohtaisesta vastaanottamisesta.²⁶

Yksilökeskeisyyttä korostaa myös käsikirjoitusta hallitseva liturginen symboliikka. Paavalin mukaan kaikkiiin liturgian vaiheisiin ja toimintoihin liittyy vertauskuvallinen Kristuksen elämänvaiheita kuvaava merkitys.²⁷ Tässä hän liittyy jo 300-luvulla alkaneeseen tulkintaperinteeseen. Symboliikasta johtuen tarkastelun painopiste on liturgisen toiminnan vertauskuvallisessa selittämisessä.²⁸ Teksti kannustaa liturgisten symbolien sisäiseen mietiskelyyn. Se ei korosta eukaristian sisäistämistä. Paavali tarjoaa rukoilijalle historiallis-eskatologisten viittausten pohdiskelua, jolloin eukaristiseen mysteeriiin osallistuminen jää toissijaiseksi.

Varhaisista kirjoituksista nousevan yksityisen kilvoituksen teeman voi ymmärtää, kun ottaa huomioon Paavalin taustan: hän oli Valamon luostarin munkki, jota olivat nuoruudessa puhutelleet lakkaamatonta rukousta ja sisäistä hengellistä taistelua käsittelevät teokset.²⁹ Askeettista harjaantumista korostavissa teksteissä on vasta iduillaan se kokonaisvaltainen eukaristinen näkemys, josta hänet myöhemmin vuosina tunnetaan.³⁰

YHTEISÖLLISEN LITURGIAKÄSITYKSEN VOIMISTUMINEN 1960-LUVULLA

Vuoden 1961 kirkkopäivien loppupuheenvuorossa Paavali kuljettaa yksittäistä rukoilijaa liturgian läpi korostaen yhteisiin rukouksiin yhtymisen tärkeyttä. Puheen lopussa avautuu yhteisöllinen näky: pyhyden kokeminen ei ole subjektiivista mystiikkaa vaan seurakunnallinen tapahtuma.³¹ Uuden vuosikymmenen alkuun sijoittuva puhe tuntuu ennakoivan muutosta, jonka seurauksena Paavalin eukaristiseen ajatteluun ilmestyy voimakas kollektiivisuuden korostus.

Yhteisöllisemmin ymmärretyin liturgiakäsityksen taustalla on kirkossa virinnyt halu elävöittää jumalanpalveluselämää.³² Paikalliskirkossa nousut innostus liittyi kansainväliseen liturgiseen liikehdintään. Esitellessään sen periaatteita Paavali luonnehti uudistusta liturgian piiloon jääneiden teologisten peruslinjojen selvittelyksi ja arveli, että eukaristian asemaa tullaan jatkossa korostamaan.³³

Katkeamaton liturginen perinne oli säilynyt juuri ortodoksisuudessa, vaikka jumalanpalvelukseen oli ilmaantunut Paavalin tarkemmin yksilöimättömiä ”kauneusvirheitä”.³⁴ Hän esitteli joukon uudistuksia, joilla liturginen käytäntö voitaisiin saattaa sopuun liturgisen tradition ”muuttumattomien perinoppien” kanssa. Tärkeintä oli tuoda aiempaa voimakkaammin esille eukaristisen kommuunion ja ekklesiologian välinen yhteys. Tavoite oli, että liturgia olisi käytännössä kirkkokansan yhteisesti toimittama palvelus ja keskeinen muoto kirkon yhteyden ilmaisemisessa.³⁵ Paavali omaksui uudenlaisen liturgisen ymmärryksen ja alkoi tehdä eroa yksilökeskeisen osallistumisen ajatuksiin 1960-luvun puolivälissä.³⁶

Mitkä olivat ne vaikutteet, joiden seurauksena Paavalin ajattelu alkoi muuttua? Yhteisöllisen eukaristisen ajattelun periaatteet ovat luonteenomaisia ortodoksisen kirkon perinteelle ja opetukselle. Kuten hän itse toteaa, kirkko oli elänyt ”uinuvan hartauden tilassa” ja eukaristisuuden periaatteet olivat olleet hautautuneina.³⁷ Ilmeisesti havahtuminen on liturgisen uudistusliikkeen seurausta. Paavali oli tietoinen sekä 1800-luvun lopun venäläisestä liturgisesta tutkimuksesta että ensimmäisen maailmansodan jälkeen laajemmin virinneestä liturgisesta liikehdinnästä.³⁸ Venäläisessä keskustelussa esitetyt ajatukset salaisten rukousten lukemisesta ääneen, kuninkaan ovien pitämisestä avoimena liturgiassa, usein tapahtuvasta ehtoollisella käymisestä sekä ehtoollisen erottamisesta pakollisesta synnintunnuksesta oli tuotu suomalaisten ortodoksien tietoisuuteen *Aamun Koiton* sivuilla 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alkuvuosikymmeninä.³⁹ On perusteltua ajatella, että Paavali oli keskustelusta tietoinen. Venäjää erinomaisesti osanneena hänellä oli myös periaatteessa pääsy liturgisen tutkimuksen aikaansaannoksiin.⁴⁰

Paavali ei yksilöi varhaisia vaikuttimiaan. Eukaristisen ajattelun pääteoksessa *Uskon pidot* (1986) on viittauksia joihinkin ortodoksisen liturgiikan tutkijoihin.⁴¹ Ortodoksisista teologeista Alexander Schmemmannilla oli merkittävin vaikutus Paavalin eukaristisen ajattelun lopulliseen kypsymiseen 1960-luvun puolivälin jälkeen. Schmemmann on ortodoksisen liturgisen uudistusliikkeen kansainvälisesti

tunnetuimpia edustajia. Paavali oli tutustunut hänen vuonna 1961 venäjäksi ilmestyneeseen teokseensa *Johdatus liturgiseen teologiaan*. Teoksen luettuaan Paavali kirjoitti Schmemanniille ja esitteli omia eukaristiseen teologiaan liittyviä ajatuksiaan. Miesten välille syntyi arvostava yhteys ja he saivat vaikutteita toistensa ajattelusta.⁴²

Yhteys Schmemanniin ei ratkaise kysymystä, milloin Paavalin liturginen innostus alkoi. Vuodelta 1972 olevassa esitelmässään Paavali mainitsee joukon katolisia, luterilaisia ja anglikaanisia tutkijoita: Oscar Cullman, Louis Duchesne, Gregory Dix, Clifford W. Dugmore, Anton Baumstark, W. O. E. Oesterlay ja Yngve Brilioth.⁴³ Toisaalla mainitaan myös katolinen D. O. Rousseau.⁴⁴ Viittausten kohteena olevat teokset ovat peräisin 1920–1940-luvuilta. Olisiko Paavali ammentanut vaikutteita ensi alkuun juuri näistä lähteistä? Esitelmän ajankohdasta johtuen varmaa vastausta ei voi antaa. Syystä tai toisesta Paavali kuitenkin esittelee vuosikymmenien takaisista ”vanhaa” tutkimusta eikä uudempaa, Vatikaanin toisen konsiilin jälkeen tehtyä tutkimusta. Paavali toi näitä Suomeen jo 1900-luvun alussa levinneen uudistusliikkeen periaatteita esille 1960-luvun puolivälistä alkaen.⁴⁵ Eri suunnista tulevat vaikutteet läpäisivät Paavalin teologisen ajattelun. On kuitenkin

25 Liturgiikka-luennot, 26, 30.

26 Eukaristisen kommuunion yhteisöllinen merkitys rajoittuu pariin me-muodossa olevaan toteamukseen. Liturgiikka-luennot, 31.

27 Liturgiikka-luennot, 12.

28 Symbolisesta liturgiantulkintaperinteestä ks. Metso 2010, 25–42.

29 Vuonna 1971 Paavali nimesi suuresti elämäänsä vaikuttaneiksi teoksiksi pappisseminaariraikanaan lukemansa kirjat *Vaeltajan kertomukset*, *Näkymätön taistelu* ja piispa Feofanin *Mitä on hengellinen elämä ja miten siihen tulee virittyä*. Ne ”ovat olleet suuntaa-antavia koko vastaiselle kehitykselleni.” Paavali 1971, 446. Saatsin (2008, 2) mukaan 1940-luvun Paavaliille keskeisiä uskon todeksi elämisen muotoja olivat jatkuvan rukouksen harjoittaminen, säännöllinen ehtoollisyhteys sekä katumus ja paasto.

30 Varhaisissa kirjoituksissa esiintyy ajatus kirkosta Pyhän Hengen yhteyden työssijana. Eukaristia on yhteyden salaisuus, joka yhdistää taistelevan ja kirkastetun kirkon.

Paavali 1948, 107; 1955, 7–11.

- 31 APH Ko 23 Puhe Kuopion kirkkopäivillä 27.8.1961. Samoilta ajoilta olevassa radiohartaudessa Paavali toteaa, että kaiken julistuksen ja toiminnan tulee johdattaa kirkon jäsenet eukaristian ympärille kietoutuvan kirkon elämän piiriin. APH Ko 30 Radio 1959–1961, 5.
- 32 Vuonna 1964 ilmestyneen Paavalin laatiman liturgiaselvityksen todetaan syntyneen ”jumalanpalveluselämän syventämisen tarpeesta, joka ilmenee useina uudistuspyrkimyksinä kirkossamme.” Kirkinen 1964, vii–ix.
- 33 *Aamun Koitto* 12/1966, 125–126. Kyseessä on raportti Paavalin Helsingissä 16.–17.4.1966 pitämästä esitelmästä. Teksti julkaistiin *Näköalassa* seuraavana vuonna nimellä ”Ortodoksinen jumalanpalvelustraditio eilen, tänään ja huomenna”. Ks. Paavali 1967.
- 34 Muissa yhteydessä Paavali toteaa klerikalismin hämärtäneen kirkon yhteisöllistä olemusta. APH Ko 21 Eukaristian uhriluonne, 3–4. Ortodoksinen veljestön päivillä 30.1.1976 pidetty luento. Toisaalta hän katsoo myös ikonostaasin kehittymisen jouduttaneen liturgisen ymmärryksen hämärtymistä. APH Ko 21 Eukaristinen elämännäkemykset, 4. Helsingissä 1975 pidetty esitelmä.
- 35 Paavali 1967, 8.
- 36 ”Tyydytäänkö jatkuvasti siihen, että – kristitty etsii hengellistä ravintoa seuraamalla liturgian yksityiskohtien symbolista kieltä tai hakee sielulleen esteettistä tyydytystä pyhästä toimituksesta hengellisenä draamana?” Paavali 1968, 87.
- 37 Paavali 1967, 7–8.
- 38 APH Ko 21 Liturgiikka, 1. Kuopion kesäyliopistossa pidetyt luennot v. 19[61]; Paavali 1967, 6–7.
- 39 Ks. esim. *Aamun Koitto* 37/1899, 27; 4/1906, 53; 9/1906, 111; 11/1906, 142; 21/1926, 203–204; 2/1927, 16; 23/1932, 182–184; 29–30/1932, 237.
- 40 Pietarinen 2008, 11.
- 41 Teoksessa mainitut teologit ovat Nikolai Afannasjev, Emilianos Timiadis, Boris Sove, Nicos Patrinos ja Alexander Schmemmann.
- 42 Schmemmann (1979) kertoo ajatustenvaihdon syntymisestä 1960-luvulla ja kuvailee Paavalia ylistävään sävyyn. Paavali puolestaan toteaa, että Schmemmann on ollut hänen innoittajansa liturgian alkuperäisten periaatteiden soveltamisessa käytäntöön. Paavali 1986, 9. Ks. myös saman teoksen sivut 87, 93–94, 99–100, joilla Schmemmannin vaikutus ilmenee tiettyjen käytäntöjen teologisessa perustelussa.
- 43 APH Ko 13 Jumalanpalvelus vuoden kuvastajana. Luento Kuopiossa 5.6.1972; Paavali 1973. Viitattut teokset ovat: Cullmann, *Le Culte dans l’Eglise primitive* (1944); Duchesne, *Origines de cultes Chretien* (1925); Dix, *The Shape of Liturgy* (1945); Dugmore, *The Influence of Synagogue Upon the Divine Office* (1944); Oesterlay, *The Jewish Background of the Christian Liturgy* (1925) ja Brilioth, *Eucharistic Faith and Practice* (1930).
- 44 APH Ko 21. Liturgiikka-luennot, 6. Kuopion kesäyliopistossa pidetyt luennot v. 19[61]. Varhaiseen katoliseen vaikutukseen viittaa myös Paavalin henkilöarkiston samaisessa kansiossa *Kellojen kutsu* -lehden vuodelta 1947 oleva nimimerkin E. K. artikkeli, jossa esitellään 100–400-lukujen kirkkoisien eukaristista ajattelua.
- 45 Ks. esim. APH Ko 21 Liturgiikka-luennot, 17. Kuopion kesäyliopistossa pidetyt luennot v. 19[61]; Paavali 1967.

mahdotonta arvioida tarkasti, kuinka paljon hänen ajatteluunsa vaikuttivat toisaalta 1800–1900-lukujen taitteen venäläinen ortodoksia, toisaalta lännen katolisuus tai protestanttisuus.

1960-luvun lopulla Paavali täsmensi liturgisen uudistuksen suuntaviivoja. Keskeisenä periaatteena hän piti liturgisen perinteen ilmaisemista ymmärrettävässä muodossa tämän ajan ihmiselle. ”Tradition rikkaudesta” on nostettava esiin ”parhaiten tarkoitustaan vastaavat” käytänteet, jotka vahvistavat yhteyttä kirkon yhteisölliseen ja jaettuun kokemukseen.⁴⁶ Lähipiirin lukeutuneen arvioijan mukaan Paavali oli nuoruudessaan ”melkoinen liturginen puritanisti”, mutta havahtui myöhemmin huomaamaan liturgiassa olevan potentiaalin.⁴⁷

Paavalin mukaan jumalanpalvelus tuli elvyttää asemaan, joka sillä alkuperäisesti kirkossa on ollut. Ajatus liturgisen praksiksen sovittamisesta liturgisen tradition muuttumattomien periaatteiden mukaisiksi heijastaa 1900-luvun puolivälissä liturgisessa liikkeessä vallalla ollutta ajattelua. Käsitys aidon ja ideaalin alkuliturgian tavoittamisesta on sittemmin liturgisessa tutkimuksessa hylätty. Uudemmassa tutkimuksessa juuri muutos nähdään keskeisenä liturgisen tradition piirteenä.⁴⁸ Vaikka Paavali idealisoi liturgian olemuksen muuttumattomaksi, hän ymmärsi jumalanpalvelusperinteen ainakin jossain määrin organiseksi ja kehittyväksi.⁴⁹ Uudistus ei tarkoittanut vahoihin muotoihin palaamista ”arkeologisella tarkkuudella.”⁵⁰

Liturgisen elpymisen ajatus esiintyy Paavalilla jo 1940-luvulla. Hän katsoo, että kirkon historiallisessa jatkumossa traditio on tulevaisuuteen kantava voima.⁵¹ Ortodoksinen kirkko elää perinteestä, on nykyhetkessä ja kurottaa tulevaisuuteen. Viimeksi mainittuun ominaisuuteen kuului Paavalin mukaan hyvän erottelukyvyn hallitseminen suomalaista ortodoksisuutta kehitettäessä.⁵² Traditiosta kumpuava uudistumisen ajatus ei vielä tuolloin kohdistunut mihinkään tiettyyn kirkollisen elämän alueeseen. Parikymmentä vuotta myöhemmin Paavali yhdisti traditiosta nousevan uudistumisen ajatuksen eukaristisen elämän vahvistamiseen.⁵³ Uudistusliikkeen tuntemus ei jäänyt vain ideaksi vaan heijastui myös käytäntöön.

LITURGIAN TOIMITTAMINEN JA EUKARISTIAAN OSALLISTUMINEN KOKO JUMALAN KANSANA

1960-luvun puolivälistä Paavalin opetuspuheisiin ilmestyi aktiivisen ehtoollisella käymisen teema. Paavalin mukaan kirkon yhteyden ja ykseyden ihme ilmenee voimakkaimmin ehtoolliseen osallistuttaessa.⁵⁴ Tähän liittyy ymmärrys liturgian toimittamisesta yhdessä. Tammikuussa 1965 pitämässään saarnassa Paavali kuvaa liturgiaa seuraavin sanoin: ”Siksi yhä useammin ja yhä tiiviimpänä Jumalan perheväkenä kokoonnumme erikoisesti pyhään eukaristiaan, yhteiseen kiitospalvelukseen, kiittämään elämän leivästä ja kuolemattomuuden maljasta.”⁵⁵ Myöhemmin samana vuonna hän nosti esiin kysymyksen maallikon roolista ja tehtävästä kirkossa. Paavalin mukaan kirkon piirissä ei toisinaan ole ymmärretty maallikkojen olevan täysivaltaisia kirkon jäseniä. Tosiasiassa kirkon jäsenet yhdessä muodostivat ”pyhän papiston” ja heidät on yhdessä kutsuttu ”koko seurakuntana toimittamaan pyhää liturgiaa, jonka nimitys juuri onkin ’yhteinen palvelus’”.⁵⁶ Luonnehdinta liturgiasta yhteisenä palveluksesta osoittaa painopisteen siirtyneen yksilökeskeisestä yhteisölliseen.⁵⁷ Koska yksittäinen liturgiaan osallistuja oli myös eukaristian toimittaja, hän ei voinut toimia yksin vaan yhteydessä toisiin eukaristian toimittajiin – pappeihin ja maallikoihin. Yhteisöllisen liturgiakäsityksen kannalta keskeiset ajatukset maallikoiden täysivaltaisuudesta ja liturgiasta yhteisesti toimitettuna palveluksena muodostuivat Paavalille ilmeisen tärkeiksi, sillä hän palasi teemaan toistuvasti.⁵⁸

Esteen maallikoiden täysivaltaiselle eukaristiselle osallistumiselle muodosti Paavalin mukaan ”piintynyt käsitys synnintunnustuksen ja Ehtoollisen ehdottomasta yhteenkuulumisesta”. Kahden sakramentin liian kiinteä toisiinsa kytkeminen oli vääristänyt kirkko-oppia ja jakanut kirkon kahteen ryhmään, papistoon ja maallikoihin. Papisto osallistui aina ehtoolliseen liturgiassa ja maallikot olivat käytännössä erossa ehtoollisyhteydestä. Tämä oli Paavalin mukaan johtanut siihen, että kirkon jäsenyys ”määritellään vain merkinnällä rekisterissä ja kirkollisveron maksulla” eikä eukaristisen yhtey-

den kautta.⁵⁹ Avaintekstinä sekä maallikoiden että liturgian yhteisen toimittamisen arvon tunnustamiselle voidaan pitää Paavalin saarnaa ”Mutta nyt te olette Jumalan kansa” jouluaatonaattona 1973. Siinä Paavali selittää, miten eukaristiaan lähtökohdaisesti sisältyy ajatus yhdestä liturgisesta kansasta, johon kaikki kuuluvat. Piispa (tai pappi) toimittaa liturgian yhdessä kaikkien – sekä muiden pappien että maallikoiden – kanssa. Asemasta riippumatta kaikki uskovat ovat eukaristian toimittajia ja kansapalvelijoita.⁶⁰ Maallikoiden eukaristinen täysivaltaisuus kytkeytyy näin virkateologiaan ja kysymykseen kirkon olemuksesta.

Jo 1960-luvun lopulla Paavali kritisoi vallalla ollutta tapaa, jossa pappi luki osan rukouksista ja anaforan hiljaa itseksensä. Hän itse otti tavakseen johtaa Kuopiossa kirkon keskustalon kappelissa uuden vuoden liturgian, jossa anafora luettiin ääneen.⁶¹ Liturgian kokonaissisällön välittymiseksi Paavali ohjeisti papistoa lukemaan salaiset rukoukset ja eukaristian kaanonin ääneen. Vuoden 1980 uudistetussa liturgiakäsikirjassa ääneen lukemisen käytäntö esitetään suositeltavana toimitustapana koko kirkossa.⁶² Näin Paavali pyrki tietoisesti lähentämään papistoa ja maallikoita. Jotta maallikoiden osallistuminen liturgian toimittamiseen olisi mahdollista, heidänkin oli kuultava keskeiset eukaristian rukoukset.⁶³ Eukaristiasta avautuvan ekklesiologisen ymmärryksen vahvistamisen lisäksi Paavalin piispuuskaudella toteutettiin käytännön muutoksia,

46 APH Ko 21 Jumalanpalveluksen kriisi, 4. Käsikirjoitus on päiväämätön, mutta se liittyy KMN:n Uppsalan 1968 yleiskokouksen jumalanpalvelusta koskevaan keskusteluun.

47 Pietarinen 2008, 11.

48 Jatkuvan muutoksen periaatteesta ks. Bradshaw 2002; Pott 2010; Bradshaw & Johnson 2012.

49 Myöhemmissä kirjoituksissaan, kuten pääteoksessaan *Uskon pidot* (1986), Paavali pohjaa liturgian tulkintansa entistä selkeämmin liturgian rukouksien teemoihin ja palveluksen osien teologiseen merkitykseen. Ks. myös APH Ko 21 Eukaristian uhriluonne, 3. Ortodoksisen veljestön päivillä 30.1.1976 pidetty luento.

50 Ks. esim. APH Ko 21 Liturgiikka-luennot, 5. Kuopion kesäyliopistossa pidetyt luennot v. 19[61].

51 Saatsi 2008, 2.

52 Paavali 1945, 22–24.

53 Paavali määrittelee tradition nykyhetkestä tulevaisuuteen avautuvaksi luovan kuuliaisuuden periaatteeksi. Jumalanpalveluselämän yhteydessä traditio ”ei merkitse kunkin historian ajankohtana jotain ehdottomasti valmista ja lopullista, vaan että kuten sillä on eilispäivänä pitkä ja monivaiheinen kehitys takanaan, se on tänäkin päivänä elävä ja kehitysvoinainen valmistuen kirkon huomispäivänäkin täyttämään tehtävänsä Jumalan ilmoituksen ja kirkon elämän ilmentäjänä kunkin aikakauden ihmiselle.” Paavali 1967, 2.

54 Paavalin mukaan ortodoksisen kirkon piirissä koetaan tärkeäksi ymmärryksen vahvistaminen kirkkokansasta ”kuninkaallisenä papistona”, jonka tavoitteena ei ole omakohtaisten elämysten tavoittelu, vaan Kristuksen ruumiin kirkastaminen. *Aamun Koitto* 12/1966, 125–126. Vuoden 1966 kirkkopäivillä Paavali nosti keskeiseksi teemaksi Jumalan valtakunnan etsimisen kollektiivisesti seurakuntana. Ensijaisista on eukaristiassa todentava Jumalan valtakunnan seurakunnallinen kokeminen. *Aamun Koitto* 20–21/1966, 218. Tervehdyksessään vuosi 1967 ja 1968 taitteessa Paavali esitti toivomuksen, että alkaneena vuonna seurakuntalaiset kävisivät useammin ehtoollisella, joka on ”kirkon jäsenten elävän yhteyden sakramentti”. *Aamun Koitto* 1/1968, 2–3. Ks. myös *Aamun Koitto* 13/1971, 190–191.

55 *Aamun Koitto* 3/1965, 36.

56 *Aamun Koitto* 29/1965, 322–323.

57 Vuonna 1969 Paavali luonnehti eukaristisen yhteyden tärkeyttä todeten: ”Kaikkein keskeisin yhteyden muoto on osallistuminen pyhään Ehtoolliseen, jolloin seurakunta muodostaa eukaristisen yhteisön. Sen keskellä ylönnoussut Herra on todellisesti läsnä pyhässä sakramentissa. Edellä sanotusta ymmärretään, mitä on todellinen ortodoksisuuteen osallistuminen.” *Tuohustuli* 11–12/1969, 3. Yhteisöllisyyden korostamisen rinnalla säilyi yksittäisen kristityn askeettisen kilvoittelun arvostus. Ks. esim. *Tuohustuli* 3/1970, 3–4; *Tuohustuli* 11–12/1974, 3; APH Ko 21 Eukaristian uhriluonne, 5. Ortodoksisen veljestön päivillä 30.1.1976 pidetty luento.

58 Ks. esim. APH Ko 12 Syntinen ja pyhä. Saarna 9.11.1969; APH Ko 23 Papisto ja maallikot ortodoksisessa kirkossa. Luento Valamossa 6.–7.6.1970; APH Ko 13 Puhe Kuopiossa 14.2.1976. Liturgiassa ehtoollislahjoja ylennettäessä lausuttavat sanat ”pyhät pyhille” viittaavat kaikkiin kirkon jäseniin: he ovat ”pyhä papisto”, ”valittu suku” ja ”Jumalan kansa”. Paavali 1977, 43–44. Ks. myös saarna ”Kaikki yhdessä” *Aamun Koitto* 5/1970, 66–68; APH Ko 21 Eukaristinen elämännäkemyk, 4. Helsingissä 1975 pidetty esitelmä; APH Ko 21 Eukaristian uhriluonne, 3–4. Ortodoksisen veljestön päivillä 30.1.1976 pidetty luento.

59 Paavali 1977, 35.

60 *Aamun Koitto* 1/1974, 4–5.

61 Paavali 1968, 86–87, 89.

62 Vuonna 1980 ilmestyneen väliaikaisen liturgiakäsikirjan johdannossa Paavali toteaa rukousten ääneen lukemisen saaneen aikaan sen, että ”liturgia on ’avautunut’ uudella tavalla kirkkokansalle. Samalla liturgian toimittaja on voinut entistä paremmin tuntea toimittavansa liturgian todella yhdessä koko Jumalan kansan kanssa.” Paavali 1980, 3.

63 Sidoroff 1989, 24–28.

joiden tavoitteena oli tehdä liturgiasta todellisesti yhteisesti osallistuttava pyhä toimitus.⁶⁴

EUKARISTISEN EKKLESIOLOGIAN MUOTOUTUMINEN 1970-LUVULLA

Pyrkimys eukaristisen elämän vahvistamiseen toimi motiivina arkkipiispa Paavalin ja piispa Johanneksen 13.7.1970 antamalle ehtoolliskysymystä käsittelevälle paimenkirjeelle ”Kristus on keskellämme”. Paimenkirjeessä Suomen ortodoksista kirkkoa kuvataan kirkoksi, joka kyllä toimittaa eukaristiaa ja korostaa sen keskeisyyttä, mutta jossa papistoa lukuun ottamatta vain harvat osallistuvat ehtoolliseen. Tätä epäkohtaa piispat tahtoivat muuttaa. Tavoitteekseen he asettivat käytännön, jossa ”Eukaristia olisi meidänkin aikanamme nähtävä kristityn elämän erottamattomana ja luonnollisena osana, eikä siihen osallistuminen niin ollen saisi olla harvinainen – – poikkeus.”⁶⁵ Vuoden 1970 jälkeisistä teksteistä on nähtävissä, miten kokonaisvaltaisesti Paavali sitoutui paimenkirjeen periaatteisiin.

Ehtoollisella käymisen edistäminen, maallikoiden asemaan liittyvä kiinnostus ja halu johdattaa kirkkoa syvempään ymmärrykseen eukaristisen liturgian yhteisöllisestä luonteesta ilmentävät sekä Paavalin teologisen ajattelun kehittymistä että hänen tietoista pyrkimystään kohti tasapainoisempaa ekklesiologiaa. Paavalin mukaan ”liturgisen harrastuksen elpyminen” kirkoissa 1900-luvulla synnytti kiinnostuksen ekklesiologiaa kohtaan.⁶⁶ Hän itse perustaa ekklesiologiansa Uuteen testamenttiin, jossa ajatus kirkon eukaristisuudesta ilmenee etenkin apostoli Paavalilla: seurakunnasta tulee eukaristiaa toimittaessaan ”kirkko Kristuksessa”. Kirkko on siellä, missä vietetään eukaristiaa, ja missä eukaristiaa vietetään, siellä on kirkko.⁶⁷

Vuodelta 1976 olevasta esitelmästä ilmenee oivallisesti, miten eukaristinen ajattelu ja ekklesiologinen ymmärrys liittyivät Paavalin liturgisiin uudistuspyrkimyksiin. Alkuperäiseksi ja aidoksi koetun liturgisen perinteen suosiminen merkitsi eukaristisen praksiksen muuttamista ja teologisesti ekklesiologisen itseymmärryksen kirkastamista: ”On kolme asiaa, jotka kuuluvat yhteen, ja jotka olivat apostolien aikaan ja varhaiskirkossa selviö: kaikkien yhteen kokoontuminen, Herran ateria eli

eukaristinen leivän murtaminen ja se mikä näin ilmensi itsensä ja toteutui, nimittäin Kirkko, ekklesia. Näiden asioiden yhteenkuuluminen on myöhemmin monessa suhteessa himmentynyt ja vääristynyt.”⁶⁸ Vallitsevien käytänteiden muuttaminen pohjautui käsitykseen oikeasta ja vääristyneestä tavasta ilmaista traditiota.

Uudistumisen ekklesiologinen perustelu on ilmaistu myös vuoden 1978 paimenkirjeessä ”Miten uskomme” (joka on otsikoitu samalla tavalla kuin vuonna 1955 ilmestynyt vihkonen). Syy paimenkirjeen kirjoittamiseen oli Paavalin mukaan tarpeessa palata kirkon elämässä ”nykyistä syvempään tulkintaan ja sen mukaiseen käytäntöön.” Käsitys kirkosta ekklesiana eli yhteen kokoontuneena ja Herralle kuuluvana kansana nousee kaivatun tulkinnan pääsisällöksi: ”Ekklesia ja eukaristia, kirkko ja Ehtoollinen, ovat läheisesti toisiinsa liittyviä asioita, koska kirkko toteuttaa itseään juuri olemalla eukaristinen yhteisö.”⁶⁹ Ehtoollinen on keskeisellä sijalla Jumalan ilmoitukseen nojaavassa traditiossa, sillä siinä todellistuu ihmisen ja Jumalan välinen elävä yhteys Kristuksen tarkoittamalla tavalla.⁷⁰ Liturgisen uudistuksen käynnistyttyä liturgia, eukaristia ja ekklesia muodostuivat Paavalin ajattelussa niin keskeisiksi käsitteiksi, että niiden voi katsoa kiteytyvän hänen teologisen näkemyksensä kolmikantaiseksi perustaksi.⁷¹

Kollektiivinen ja holistinen näky kirkon eukaristisesta luonteesta ohjasi Paavalin toimia 1970-luvun lopun autokefaliahankkeessa, jossa Suomen autonomisessa kirkossa tavoiteltiin itsenäisen paikalliskirkon statusta. Toteutumattomaksi jäänyt hanke viilensi suhteita sekä Konstantinopolin patriarkaattiin että arkkipiispan ja hanketta vastustaneen metropoliitta Johanneksen välillä. Näkemykseni on, että Paavalin kannattama ajatus kanonisesti täysivaltaisesta paikalliskirkosta liittyy läheisesti hänen eukaristiseen visioonsa. Käsitys piispallisesta liturgiasta ortodoksisen eukaristisen ekklesiologian aitona manifestaationa muodosti teologisen perustan kysymykselle paikallisen kirkon kanonisesta täysivaltaisuudesta.⁷² Kirkon aseman pohtiminen sai kansainvälistä vahvistusta, kun papiston koulutuspäivillä vieraili joukko eturivin ekklesiologeja, kuten John Zizioulas ja John Meyendorff.⁷³ Vaikka

eukaristinen ajattelu vahvisti tietoista liittymistä ortodoksisen perinteen aidoimmiksi koettuihin piirteisiin ja siten lujitti yhteyttä laajempaan ortodoksiseen yhteisöön, ruokki se samalla ajatusta Suomen kirkon itsenäisyyden laajentamisesta. Teologian lisäksi kyse oli toki myös kirkkopoliittisten suhdanteiden muutoksesta, jolloin Konstantinopolin ekumeeniseen patriarkaattiin olevan yhteyden merkitystä arvioitiin uudestaan.

Vuosien saatossa Paavalin käsitys liturgiasta muuttui. 1960-luvulla muotoutunut ajatus eukaristisesta yhteisöllisyydestä syveni entisestään 1970-luvulla. Liturgisen symboliikan ja sisäänpäin suuntautuneisuuden tilalle tuli käsitys, jonka mukaan yhteen kokoontunut seurakunta kohosi – eskatologisesti ajateltuna – kohti Jumalan valtakunnan osallisuutta. Se mahdollistui osallistumalla Kristuksen ruumiiseen ja vereen jo tässä ajassa. Tällainen näkemys leimaa *Uskon pidot* -teoksen selitystä liturgian kokonaismerkityksestä. Liturgiassa yksityinen ja yhteisöllinen eukaristiaan osallistumisen aspekti kohtaavat täydentävästi toisensa.⁷⁴ Eukaristisen yhteisöllisyyden ajatus korostui Paavalin luopuessa arkkipiispan tehtävistä. Jäähyväistervehdyksessään vuonna 1987 hän kirjoitti: ”Erityisesti kiitän TEISTÄ, te oman paikallisen kirkkomme esipaimenet, sielunpaimenet sekä kaikki rakkaat seurakuntalaiset. Yhtenä Jumalan kansana olemme toimittaneet pyhää liturgiaa, kantaneet hengellistä kiitosuhria. Yhä uudelleen olemme näin kokeneet todellisuudeksi sen uuden elämän, jonka ylönousut Jumalan Karitsa on maailmalle antanut.”⁷⁵ Kiitos kohdentui ihmisille, eukaristisen yhteisön jäsenille, joiden kanssa Paavali oli toimittanut eukaristiaa ”yhtenä kansana”.

AKTIIVINEN EHTOOLLISELLA KÄYMINEN TAVOITELTAVA KÄYTÄNTÖNÄ

Liturgian yhteisöllisyyden edellytyksenä on, että kirkon jäsenet osallistuvat ehtoolliseen liturgiaa toimitettaessa (tai paavalilaisittain sanottuna sitä toimittaessaan). Edellä on käynyt ilmi, että Paavali luonnehti 1970-luvun jälkipuoliskolla synnintunustuksen ja ehtoollisen mysteerien toisiinsa liittämistä vääristyneeksi käytänteeksi. Vuoden 1970 paimenkirjeen seurauksena ehtoollisella käynti

vapautettiin sitä pakollisesti edeltävästä synnintunustuksesta, minkä toivottiin nostavan ehtoollisaktiivisuutta. Näin myös arvioiden mukaan tapahtui.⁷⁶

Käytäntö osallistua ehtoolliselle vain harvoin oli tuttu Paavalille hänen uransa alkuaikoina. Lähteiden perusteella hän ei juuri kyseenalaistanut sitä ennen 1960-lukua. Tosin hän oli kirjoittanut jo 1940-luvun puolivälissä, että ehtoolliseen tulee osal-

-
- 64 Paavali mm. painotti, että yhteyden kannalta oli tärkeää pitää ikonostaasin ovet avoimina papiston ehtoollisen aikana. Ovien sulkemista hän piti ”epäkohtana”. Paavali 1978, 56.
- 65 Paimenkirje 1970, 262.
- 66 APH Ko 21 Liturgiikka-luennot, 4–5. Kuopion kesäyliopistossa pidetyt luennot v. 19[61].
- 67 APH Ko 21 Eukaristinen elämännäkemyks, 2. Helsingissä 1975 pidetty esitelmä.
- 68 APH Ko 21 Eukaristian uhriluonne, 1. Ortodoksisen veljestön päivillä 30.1.1976 pidetty luento.
- 69 Paavali 1978, 7–8.
- 70 APH Ko12, pääsiäinen. Iltahartaus pääsiäisviikolla 1968.
- 71 Paavali totesi vuonna 1984: ”Uskonperinteemme oleellimmat piirteet voidaan ilmaista kolmella kreikkalaisperäisellä sanalla, nim. *ekkklesia*, *liturgia* [sic!] ja *eukaristia*. Sanan *ekkklesia* alkuperäinen merkitys tulkitaan tarkoitamaan yhteen kokoontunutta kansaa, tässä Jumalan kansaa. Sana *liturgia* muistuttaa, että kokoonnutaan tekemään jotain yhteisesti, ja sana *eukaristia* selittää että kokoonnutaan yhteen kantamaan Jumalalle yhteisesti kiitosuhria.” APH Ko 13 Puhe Kreikassa 1984, 3. Ks. myös Paavali 1986, 14.
- 72 Arviolta vuodelta 1967 olevassa katsauksessaan Paavali toteaa, että Suomen kirkko ei ole kiinnostunut autokefaliasta vaan on nähnyt edulliseksi pysyä ekumeenisen patriarkaatin alaisuudessa. APH Ko 13 Ortodoksisen kirkkokuntamme vaiheita. Kymmenisen vuotta myöhemmin Paavali liitti autokefaliakeskusteluun Suomen kirkon piispallisen rakenteen kehittymisen ja ajatuksen paikalliskirkon täysivaltaisuudesta. APH Ko 13 Puhe tämän hetken näköaloista.
- 73 Zizioulas vieraili Suomessa 1969. Ks. *Aamun Koitto* 26/1969, 270. Meyendorffin käynti ajoittui vuoteen 1977. Ks. Ylä-Jussila 2004, 66–68. Varsinkin Veikko Purmonen toi *Aamun Koitossa* kirjoituksissaan eukaristisen ekklesiologian ja liturgisen uudistumisen teemoja esille 1960–1970-lukujen taitteessa. *Aamun Koitto* 29/1969, 296–298; 3/1970, 37–39; 1/1971, 10–11.
- 74 ”Kukin nauttii Ehtoollisen omien syntiensä anteeksi saamiseksi ja iankaikkiseksi elämäksi. Mutta liturgia ei rajoitu vain siihen, että siinä yksityiset kirkon jäsenet saavat Ehtoollisen vastaanottaessaan syntinsä anteeksi. Liturgia on koko seurakunnan, Jumalan kansan, alati toistuva kokemus Jumalan rakkauden ja pelastuksen todellisuudesta.” Paavali 1986, 11.
- 75 *Tuohustuli* 8/1987, 3.
- 76 Loima 1999, 243; Lampinen 2012.

listua mahdollisimman usein.⁷⁷ Miten toteamusta tulee tekstin syntykontekstissa tulkita? Ei ole syytä epäillä, etteikö syvälinen ortodoksinen elämä olisi Paavalin mukaan edellyttänyt säännöllistä ehtoollisyhteyttä. Se, mitä säännöllisyydellä tarkkaan ottaen tarkoitetaan, on tulkinanvaraista. Vallalla olleen käytännön mukaisesti maallikot osallistuivat ehtoolliseen enimmilläänkin vain joitakin kertoja vuodessa.⁷⁸ Usein ehtoollisella käyminen saattoi tarkoittaa kolmea neljää kertaa vuodessa.⁷⁹ Mikäli Paavali olisi 40-luvun puolivälissä kannustanut ”käymään pyhillä” paljon tätä useammin, hän olisi merkittävästi poikennut vallitsevasta käytännöstä.

1960-luvun puolivälin jälkeen Paavali alkoi puhua aktiivisen ehtoollisella käynnin puolesta. Hallitsevan käytännön voima kuultaa edelleen läpi, kuten vuoden 1966 pääsiäistervehdys osoittaa: ”Ja joskaan eivät kaikki osallistu jokaisena Herran päivänä pyhään Ehtoolliseen, niin ainakin suureksi Herran päiväksi, pääsiäiseksi, kukin koettaa voimiansa mukaan valmistautua osallistumalla Kristuksen pyhän Ruumiiseen ja Vereen syntiensä anteeksi saamiseksi ja iankaikkiseksi elämäksi.”⁸⁰ Seuraavan vuoden lopussa Paavali tarkasteli kirkon tilastoja ja piti edellisenä vuonna ehtoolliselle osallistuneiden määrää (27 % kirkon jäsenistä) tuskallisen vähäisenä. Hän kannusti usein tapahtuvaan ehtoollisella käyntiin, koska eukaristia oli keskeisessä merkityksessä ”seurakunnallisen yhteyden toteuttajana ja parhaana lääkkeenä myös meidän aikamme ahdistuneelle ihmiselle.”⁸¹

Ehtoollisella käymisen merkityksen korostaminen liittyi liturgisen uudistusliikkeen periaatteiden sisäistämiseen. Paavalin mukaan uudistumisen ”päämääränä on Kristuksen kohtaaminen mahdollisimman usein, jokaisena ylösnousemuksen päivänä.”⁸² Päämäärän toteutuminen edellytti eukaristisen praksiksen muuttumista. Vuoden 1970 paimenkirje onkin nähtävä arkkipiispa Paavalin ja piispa Johanneksen pyrkimyksenä ratkaista jännite, joka vallitsi jokakertaista synnintunnustusta edellyttävän ehtoolliskäytännön ja säännöllistä ehtoollisella käymistä suosivan uudistusajattelun välillä.

Paimenkirjeen mukaan alkukirkossa koko seurakunta osallistui ehtoolliseen. Sittemmin yleistyneen ”oudon ja luonnottoman” käytännön mukaan

”kansa ei kokonaisuudessaan nauti Ehtoollista”, vaan ehtoollisella käy ”yleensä vain papisto ja useimmiten vain muutama harva ehtoollisvieras.” Ortodoksiselle hengelle vieraana koetaan etenkin ”lainomainen” vuosittaisen ehtoollisella käymiskertojen määrittely, minkä ei katsota olevan ”sopuoinnussa Ehtoollisen olemuksen kanssa”. Piispojen mukaan ehtoolliselle olisi osallistuttava mahdollisimman usein. Silloin siirrytään ”väärästä asenteesta” kirkon olemuksen ja perinteen kanssa sopuoinnussa olevaan ”luonnolliseen” käytäntöön.⁸³ Paimenkirjeen myötä Paavali alkoi voimakkaasti ajaa säännöllisen ja koko yhteisönä tapahtuvan ehtoollisella käynnin periaatetta.⁸⁴ Uudistuksen käynnistyessä Paavali arveli, että ehtoollisella käyminen yleistyy, kun rajoittavat esteet voitetaan ja kirkon jäsenet tiedostavat tarpeensa saada ehtoollisesta uskollen vahvistusta.⁸⁵ Pelkkä kirkossa seisominen ei riittänyt täyttämään eukaristian toimittamisen merkitystä.⁸⁶

Vaikka ehtoollisella kävijöiden määrä Paavalin mukaan ”kasvoi huomattavasti”⁸⁷ vuoden 1970 paimenkirjeen ja sen pohjalta annetun opetuksen ja liturgisten käytänteiden muuttamisen seurauksena, hän ilmaisi tyytymättömyytensä vallitsevaan tilanteeseen noin kymmenen vuotta uudistuksen alkamisen jälkeen. Vuonna 1982 hän otti esimerkiksi Kuopion seurakunnan, jonka 2400 jäsenen joukossa oli monia, jotka eivät vuosiin olleet käyneet ehtoollisella. Vähäisen ehtoollisella käynnin lisäksi Paavali paheksui kirkon piirissä edelleen esiintyvää ”väärää opetusta”, jonka mukanaan ehtoollisella tulisi käydä harvoin, mutta sitäkin paremmin valmistautuneena. Paavalin mukaan tämä ei ole oikea, kirkon perinteen mukainen näkemys.⁸⁸ Jos Paavali aiemmin suositteli usein tapahtuva ehtoollisella käymistä, alkoi hän sittemmin pitää harvoin tapahtuvaa ehtoollisella käyntiä kirkon perinteen vastaisena. ”Mahdollisimman usein” tapahtuva ehtoollisella käynti on kirkon aidon ja alkuperäisen perinteen mukaista.⁸⁹

Miten uskomme -teoksessa vuodelta 1978 Paavali antoi säännölliselle ehtoollisyhteydelle useita perusteluja. Ensinnäkin ehtoollisella käyminen on osoitus täysivaltaisesta kirkon jäsenyydestä.⁹⁰ Toiseksi varhaisen kirkon aikana kaikki eukaristian toimittamisessa läsnä olleet kristityt osallistuivat ehtoolliseen.⁹¹ Kolmanneksi varhaiskirkollinen

käytäntö puolsi jokaviikkoista (ellei peräti päivittäistä) ehtoollisella käymistä, jolloin Suomenkaan oloissa ”mikään ei saisi estää meitä osallistumasta Herran päivän liturgiassa koko perheenä lunsituksen sakramenttiin.”⁹² Neljänneksi ehtoollisen asettamisen sanat ”juokaa tästä kaikki” olivat selkeä osoitus, että ehtoollinen oli tarkoitettu kaikkien läsnä olevien uskovien nautittavaksi.⁹³ Sisällöltään samansuuntainen on Paavalin kuolinvuonna 1988 Ortodoksisen veljestön C-kasettien sarjassa *Rukoile kanssamme* ilmestynyt ehtoollista edeltävien rukouksien tekstiliite.⁹⁴ Liitteen tekijää ei ole mainittu, mutta ajatukset kuvastavat Paavalin käsityksiä⁹⁵ ehtoolliselle osallistumisesta:

- 1) kirkon jäsenyys eli kokemus Kristuksen ruumiin yhteydestä ”ei avaudu järjellä pohdian, vaan koetaan Ehtoollisessa siihen osallistumalla”;
- 2) ”Herran aterialle meitä kutsutaan jokaisessa liturgiassa” eli eukaristiaan osallistuminen on liturgian tarkoitus;
- 3) apostolisena aikana ehtoolliseen osallistuttiin joka sunnuntai eli alkuperäinen kristillinen käytäntö tukee säännöllistä ehtoollisella käymistä.

Paavalin sanoin, ortodoksin on tarkoitus käydä ehtoollisella jatkuvasti.⁹⁶ Kirkon varhainen traditio osoittaa ehtoolliselle valmistautumisen ja siihen osallistumisen säännöksi, valmistautumattomuuden ja osallistumattomuuden poikkeuksiksi. Siinä missä liturgiaan kokoontuneista kirkon jäsenistä vain harvat osallistuivat ehtoolliseen ennen uudistuksia, Paavalin toimikauden lopulla vain harvat jättivät osallistumatta. Vuonna 1984 Paavali esitti arvion, että kulloinkin liturgiaan kokoontuneista uskovista 80–90 % osallistuu ehtoolliseen. Tätä hän luonnehtii palaamiseksi lähemmäksi varhaisen kirkon käytäntöä.⁹⁷ Paavalin toimet ovat osoittautuneet pitkäkestoisiksi, sillä Suomen ortodoksisen kirkon nykyisessä eukaristisessa praksiksessa ehtoolliselle osallistujien määrä on pysynyt korkeana. Muutos ennen vuotta 1970 vallinneeseen käytäntöön on melkoinen.

-
- 77 Paavali 1945, 19–20.
 78 Valmo 1935, 300; Piironen 1947, 66. Ks. myös *Aamun Koitto* 9–10/1966, 87. Vuonna 1984 Paavali viittasi vuotta 1970 edeltävään tilanteeseen, jolloin ehtoollisella tuli kirkon virallisen opetuksen mukaan käydä ainakin kerran vuodessa. APH Ko 13 Puhe Kreikassa 1984.
 79 Ortodoksisen veljestön perustajajäsenenä Paavali oli vuoden 1945 tammikuussa hyväksymässä veljestön sääntöjä, joissa todetaan: ”Pyhällä Ehtoollisella on Kirkon ohjeiden mukaan käytävä vähintään neljä kertaa vuodessa paastojen aikana.” *Aamun Koitto* 1/1970, 7–9.
 80 *Aamun Koitto* 9–10/1966, 87.
 81 *Aamun Koitto* 34–35/1967, 281–282. Paavali nosti toistuvan ehtoollisella käynnin esille myös uuden vuoden tervehdyksessään 1968. Siinä hän luonnehtii ehtoollista ”kirkon jäsenten elävän yhteyden sakramentiksi”. APH Ko 12, uusi vuosi.
 82 APH Ko 21 Liturgiikka-luennot, 23. Kuopion kesäyliopistossa pidetyt luennot v. 19[61].
 83 Paimenkirje 1970.
 84 Käytännön toimet näkyivät uudistuksissa, joiden johdotojatuksena oli koko kirkkokansalle ymmärrettävän eukaristisen käytännön synnyttäminen. Tämä ilmeni liturgian toimittamisen muutoksina ja uudenlaista ajattelua edistävien käsikirjojen laatimisena. Ks. esim. Paavali 1980, 3–5. Vuoden 1984 käsikirjan esipuheessa Paavali perustelee muutoksia nimenomaan eukaristisen ekklesiologian edistämisen näkökulmasta: ”Julkaisun tavoitteena on osoittaa painoteknillisin keinoin millä tavoin liturgia toimitetaan niin, että sen perimmäisen tarkoituksen mukaisesti läsnä oleva seurakunta, Jumalan kansa ja kuninkaallinen papisto (1 Pt 2:9–10), voisi tietoisesti osallistua siihen.” Paavali 1985, 221.
 85 APH Ko 12, pääsiäinen. ”Siunauksen malja”. Päiväämätön tervehdys.
 86 ”Mitä on osallistua liturgiaan, Eukaristiaan? – – Tässä yhteydessä todettakoon vain se, ettei se ole ainoastaan liturgiassa seisomista tai kerran vuodessa ehtoollisella käyntiä, vaan eukaristian kiitosuhurin tietoista osallistumista, koko asian todellista tiedostamista ja mahdollisimman usein tapahtuvaa Ehtoolliseen osallistumista.” APH Ko 13 Puhe Kuopiossa 14.2.1976, 1.
 87 Paavali 1980, 3.
 88 APH Ko 12, pääsiäinen. Paimenkirje paastossa 1982; Pääsiäiskirje 1982.
 89 Paavali 1977, 34.
 90 Paavali 1978, 38.
 91 Paavali 1978, 37, 40.
 92 Paavali 1978, 42.
 93 Paavali 1978, 40.
 94 Ehtoolliskanoni 1988.
 95 Kasetilla on Paavalin opetuspuhe ehtoollisesta. Puhe on vastikään julkaistu kirjallisessa muodossa. Ks. Paavali 2014.
 96 Paavali 1986, 112.
 97 APH Ko 13 Puhe Kreikassa 1984.

Neljälle vuosikymmenelle jakaantuvan lähdeaineiston tarkastelu osoittaa, että varhaistuotannossaan arkkipiispa Paavali painotti eukaristiaa osana kristityn henkilökohtaista kilvoitus- ja pyhityselämää. Kansainvälisen liturgisen liikkeen vaikutuksesta Paavalin ajattelu muuttui 1960-luvun puoliväliin tultaessa selkeämmin yhteisölliseksi. 1970-luvun alun uudistustoimet manifestoivat hänen ajattelunsa kokonaisvaltaisena ekklesiologisenä näkyinä ja sen mukaisena käytäntönä: kirkkoyhteisö on Kristuksen ruumis ja ilmentää olemuksensa jumalallisessa liturgiassa, jonka se toimittaa ”pyhänä papistona”. Toistuva – ja ideaalisti koko yhteisönä tapahtuva – ehtoollisella käynti on eukaristisen praksiksen tavoiteltava muoto, jota kirkon ”oikea” traditio puoltaa. Eukaristia yhdistää kirkon jäsenet Jumalaan ja toinen toisiinsa, jolloin yhteisöllisestä liturgian toimittamisesta tulee yksittäisen kirkon jäsenen hengellisen elämän jatkuvasti uudistuva tähtäyspiste. Tässä Paavali liittyy selkeästi eukaristisen ekklesiologian periaatteisiin, suuntaukseen joka 1900-luvun alusta on leimannut etenkin emigrantitaitaustaista venäläistä ortodoksisuutta, mutta on saanut myös ekumeenista hyväksyntää.⁹⁸

Liturgisen uudistusliikkeen periaatteiden omaksumisen seurauksena Paavali pyrki palauttamaan eukaristisen liturgian kirkon elämän keskukseen, jonne se hänen mukaansa oli alkuperin kuulunut. Tämä näkyy 1960-luvun lopulta alkaen etenkin Paavalin pyrkimyksenä ohjata kirkon käytäntöjä hänen luovuttamattomaksi kokemansa oikean perinteen mukaisiksi. Arkkipiispana hänen oli mahdollista viedä käytäntöön ”aitoa ja tervettä” liturgista praksista ilmentävät periaatteet. Tätä mahdollisuutta onkin Paavalin toimia arvioitaessa syytä korostaa. Liturgisen uudistamisen ideat tuskin olisivat kantaneet yhtä runsasta hedelmää, mikäli hänellä olisi ollut rajatummat valtuudet. Uudistuksia toteutettiin kirkon käytännön elämässä Paavalin piispallisella kaitsennalla ja innolla. Sanontaa mukaillen, tilaisuus teki uudistajan. Paavalilla oli uudistusten edellyttämä visio, into, rohkeus – ja ennen muuta piispuuden suoma valta niiden toteuttamiseen.

Kansallisbiografian kuva Paavalista liturgisena uudistajana ja aidon ortodoksisen perinteen esiintuojana sopii hyvin yhteen hänen 1960-luvun puolivälissä voimistuvan eukaristisen ajattelunsa ja sen mukaisten 1970-luvulla toimeenpantujen uudistusten kanssa. Uudistusten taustalla oleva ajattelu ei ole ristiriidassa hänen varhaisemman ajattelunsa kanssa. Vuonna 1945 Paavali tiivistä hengellisen uudistuksen ajatuksen ohjenuoraksi: suomalaisen ortodoksisuuden tulee vankasti omalla pohjallaan pysyen palata ”alkukatolisen, apostolisen, ekumeenisen Kirkkomme puhtaille alkulähteille”.⁹⁹ Verbeihin ”pysyä” ja ”palata” kiteytyy hyvin Paavalin myöhempi pyrkimys yhteisöllisen, kirkollisen eukaristisen elämän elvyttämiseksi.

Uudistustoimien alkumetreillä Paavali kuvaili traditiota ”luovaksi uskollisuudeksi” ja ”toiminnaksi”, ei pelkäksi säilyttämiseksi.¹⁰⁰ Traditiota ”ei ole missään tapauksessa käsitettävä luonteeltaan kuolleeksi, vaan eläväksi ja kehityskelpoiseksi, joka valmistuu täyttämään tehtävänsä huomispäivänkin muuttuneissa olosuhteissa.”¹⁰¹ Traditiosta itsestään nousee periaate, joka johdattaa perinteen dynaamiseen ja jatkuvaan tulkintaan. Tällainen traditiokäsitys sopii hyvin yksin sen kuvan kanssa, joka syntyy Paavalin eukaristisesta ajattelusta, opetuksesta ja käytänteiden muuttamisesta. Hänen voi katsoa pysyneen kirkon alkuperäiseksi ja muuttumattomaksi kokemallaan traditioperustalla, mutta halu tuosta perustasta kumpuavien periaatteiden syvempään ymmärtämiseen johdatti hänet uudistamaan kirkon elämää ”luovan uskollisuuden” nimissä.

98 Ks. esim. McPartlan 1996 & 2002.

99 Paavali 1945, 22–24.

100 Paavali 1968, 86.

101 *Aamun Koitto* 12/1966, 125–126.

LÄHTEET

Painamattomat lähteet

LITURGIikka-LUENNOT

s.a. [Ortodoksisen kirkon] Liturgiikka. Valokopio käsikirjoituksesta. Kansilehdellä käsinkirjoitettu merkintä ”Arkkipiispa Paavalin liturgiikan luentoja”. Päiväämätön. Helsingin yliopiston kirjasto.

Suomen ortodoksisen kirkkokunnan arkisto, Kuopio
APH Arkkipiispa Paavalin henkilöarkisto

Painetut lähteet

EHTOOLLISKANONI

1988 *Ehtoolliskanoni, ehtoollisrukoukset ja kiitosrukoukset.* Rukoile kanssamme 3. C-kasetti. Ilosanomien kappeli. s.l.: Ortodoksinen veljestö.

PAAVALI, ARKKIPIISPA

- 1945 *Tämän hetken näköaloja: Ortodoksisen kirkon ja sen jäsenten kutsumuksesta.* Kuopio: Ortodoksinen veljestö. (2. painos vuodelta 1987)
- 1948 ”Ortodoksinen hurskauselämä (Nikolai Arsenievin mukaan)”. *Suomen kreikkalaiskatolinen pappissemi-naari 1918–1948.* Toim. Mikael Kasanko, Johannes Suhola & Aari Surakka. Kuopio, 106–107.
- 1955 *Miten uskomme.* Kuopio: Pyhään Sergein ja Hermanin veljeskunta.
- 1967 ”Ortodoksinen jumalanpalvelustraditio eilen, tänään ja huomenna”. *Näköala* 3/1967. Erillispainos.
- 1968 ”Luova uskollisuus elävässä traditiossa”. *Logos* 6–7, 1968. Uudelleen julkaistu teoksessa *Isä Kristuksessa: Arkkipiispa Paavalin juhla kirja* 28.8.1979. Toim. piispa Leo, isä Ambrosius & Veikko Purmonen. Kuopio: Ortodoksisten Pappien Liitto & Valamon luostari. 1979, 85–89.
- 1971 ”Kolme sielun opasta”. *Teologinen Aikakauskirja* 76, 446–453.
- 1973 ”Ajan pyhitys jumalanpalveluserinteen muotoutumisen yhtenä alkuperusteena”. *Teologinen Aikakauskirja* 78, 90–97.
- 1977 ”Katumuksen eli synnintunnustuksen sakramentti”. *Kaste ja katumus.* Joensuu: Ortodoksisen kirkon julkaisuneuvosto, 31–44.
- 1978 *Miten uskomme: Ortodoksinen paimenkirje.* Helsinki: WSOY.

- 1980 ”Alkusanat”. *Pyhään isäimme Johannes Krysostomoksen ja Basileios Suuren liturgia: Väliaikainen painos.* Joensuu: Ortodoksisen kirkon julkaisuneuvosto, 3–5.
- 1985 ”Huomautuksia”. *Pyhään isäimme Johannes Krysostomoksen ja Basileios Suuren jumalallinen liturgia.* Joensuu: Ortodoksisen kirkon julkaisuneuvosto, 221–224.
- 1986 *Uskon pidot: Kutsu Jumalan rakkauden aterialle.* Helsinki: WSOY.
- 2014 ”Puhe eukaristiasta”. *Hehkuva hiillos,* vuosikirja 2014, 2. PAIMENKIRJE
- 1970 ”Piispojen paimenkirje ehtoolliskysymyksestä”. *Aamun Koitto* 19/1970, 262–263.

Lehdet

Aamun Koitto 1899–1986
Tuohustuli 1969–1971, 1987

KIRJALLISUUS

BRADSHAW, PAUL

2002 *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy.* New York: Oxford University Press.

BRADSHAW, PAUL & JOHNSON, MAXWELL

2012 *The Eucharistic Liturgies: Their Evolution and Interpretation.* Collegeville, MN: Liturgical Press.

HIRVIKOSKI, VIIVI

2012 ”Erimielisyyden haava on arpeutunut. Älköön siis kukaan enää rohjetko millään muotoa repiä sitä auki”. *Oulun ortodoksisen hiippakunnan perustaminen vuosina 1978–1979.* Historiatieteitten pro gradu -tutkielma. Oulun yliopiston kirjasto.

HUUSKONEN, AARRE

1989 ”Ortodoksiaa ja ekumeniaa – Arkkipiispan kirjallisen toiminta”. *Ollos iäti muistettu arkkipiispamme Paavali.* Toim. piispa Ambrosius, Elina Karjalainen & Heidi Vaalisto. Helsinki: WSOY, 87–98.

ILTOLA, PIRKKO & ILTOLA, LEO

1993 *Arkkipiispa Paavali hengellisenä ohjaajana.* Käytännöllisen teologian pro gradu -tutkielma. Joensuun yliopiston kirjasto.

KANSALLISBIOGRAFIA

– Hakusana: Paavali (1914–1988). <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/3063/>. Luettu 2/2015.

- KIRKINEN, HEIKKI
1965 ”Johdanto”. *Pyhän Johannes Krystostomoksen jumalalinen liturgia: Sävelmistö*. Kuopio: Pyhään Sergein ja Hermannin veljeskunta.
- LAMPINEN, MARIA
2012 ”Puoli vuosisataa seurakunnassa”. *Ortodoksiviesti* 3/2012, 16–18.
- LOIMA, JYRKI
1999 *Esipaimen siunaa: Suomen ortodoksiset piispat 1892–1988*. Kuopio: Pyhään Sergein ja Hermannin veljeskunta.
- MAKKONEN, LEO
1995 *Sanojen takana sielulla ja sydämellä: Pappismunkki Paavali ja hänen kirjallinen toimintansa Aamun Koitossa vuosina 1945–1955*. Käytännöllisen teologian pro gradu -tutkielma. Joensuun yliopiston kirjasto.
- MCPARTLAN, PAUL
1996 *The Eucharist Makes the Church: Henri de Lubac and John Zizioulas in Dialogue*. Edinburgh: T & T Clark.
2002 *Sacrament of Salvation: An Introduction to Eucharistic Ecclesiology*. Edinburgh: T & T Clark.
- METSO, PEKKA
2010 *Divine Presence in the Eucharistic Theology of Nicholas Cabasilas*. Publications of the University of Eastern Finland. Dissertations in Education, Humanities, and Theology 2. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto.
- MERRAS, TEO
2004 *Liturginen uudistus Suomen ortodoksisessa kirkossa: Historiallinen tausta, teologiset periaatteet ja käytännön toteutus*. Käytännöllisen teologian pro gradu -tutkielma. Joensuun yliopiston kirjasto.
- PERÄMÄKI, LAURA
1984 *Arkkipiispa Paavali ortodoksisen tradition tulkitsijana kirjallisen tuotantonsa valossa*. Käytännöllisen teologian pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston kirjasto.
- PIETARINEN, RAUNO
2008 ”Itse lempeys”. *Hehkuva hiillos* 2/2008, 10–12.
- PIIROINEN, ERKKI
1947 *Ortodoksisen nuorten siveysoppi*. Joensuu: Ortodoksisen nuorten liitto.
- POTT, THOMAS
2010 *Byzantine Liturgical Reform: A Study of Liturgical Change in the Byzantine Tradition*. Crestwood, NY: St. Vladimir’s Seminary Press.
- SEPPERI, JUKKA-PEKKA
1982 *Arkkipiispa Paavali ortodoksisen rukoustradition tulkitsijana*. Käytännöllisen teologian pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston kirjasto.
- SAATSI, LEEVI
2008 ”Hengellisyuden esiintuoja”. *Hehkuva hiillos* 2/2008, 2–3.
- SCHMEMANN, ALEXANDER
1979 ”Isä Kristuksessa”. *Isä Kristuksessa: Arkkipiispa Paavalin juhla kirja* 28.8.1979. Toim. piispa Leo, isä Ambrosius & Veikko Purmonen. Kuopio: Ortodoksisen Pappien Liitto & Valamon luostari, 199–200.
2000 *The Journals of Father Alexander Schmemmann 1973–1983*. Crestwood, NY: St. Vladimir’s Seminary Press.
- SIDOROFF, MATTI
1979 ”Liturginen uudistus Suomen ortodoksisessa kirkossa”. *Isä Kristuksessa: Arkkipiispa Paavalin juhla kirja* 28.8.1979. Toim. piispa Leo, isä Ambrosius & Veikko Purmonen. Kuopio: Ortodoksisen Pappien Liitto & Valamon luostari, 242–250.
1989 ”Jumalan palvelija Paavali”. *Ollos iäti muistettu arkkipiispa Paavali*. Toim. piispa Ambrosius, Elina Karjalainen & Heidi Vaalisto. Helsinki: WSOY, 22–30.
- VALMO, NIKOLAI
1935 *Kokoelma voimassa olevia säännöksiä Suomen ortodoksisesta arkkipiispakunnasta*. Helsinki: Valtioneuvosto.
- YLÄ-JUSSILA, AARNE
2004 *Kaukaiset ystävät: Suomen ja Pohjois-Amerikan ortodoksien kirkolliset yhteydet arkkipiispa Paavalin virkakaudella 1960–1987*. Yleisen kirkkohistorian pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston kirjasto.